

ՌՈՍՏՈՄԸ ՌՈՒՄԻՆԻԱՅՈՒՄ 1894-1895 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Նորահայտ վավերագրեր Ռուսաստանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվից

ՀՅԳ պաշտոնաթերթ «Դրոշակի» տպագրության կազմակերպման և կուսակցության կառույցների ստեղծման համար Ռոստոմը (Ստեփան Ջորյան) 1890-ական թվականներին ակտիվ գործունեություն է ծավալել եվրոպական մի շարք երկրներում՝ Ռումինիայում, Շվեյցարիայում, Բուլղարիայում: Այդ նպատակով նա սերտ կապեր է հաստատել ինչպես Եվրոպայում բնակվող հայ գործիչների, այնպես էլ օտարերկրացի հեղափոխականների հետ: Ռոստոմի եվրոպական գործունեության դրվագներից մեկն էր նրա 1894 թվականի նոյեմբերյան այցելությունը Ռումինիա՝ պարսկահպատակ Վրթանես Փափազյանի կեղծ անձնագրով:

Այս իրադարձության կապակցությամբ նախորդ ուսումնասիրողներն արդեն արձանագրել են, որ ժամանելով Բուխարեստ և հանդիպելով բուլղարացի հեղափոխական, անարխիստ Պարասկև Ստոյանովի հետ, Ռոստոմը նպատակ ուներ ռումինական անձնագիր ձեռք բերել՝ Կ. Պոլիս թափանցելու համար: Սակայն, քանի որ դրանից հետո նա այցելել է նաև Գալաց, տեղի ոստիկանությունը, որի ձեռքից Ռոստոմը 1893 թ. սկզբներին կարողացել էր փրկել ու Շվեյցարիա տեղափոխել «Դրոշակի» տպագրության տառերը, այս անգամ ձեռքակալում է նրան¹: Սկիզբ է առնում մի հետաքննություն, որի մասին տեղեկացվում են նաև ցարական Ռուսաստանի արտգործնախարարությունն ու Ոստիկանության ղեկարտամենտը: Այդ կապակցությամբ Կովկասի կառավարչապետի գրասենյակին տրամադրված սահմանափակ տեղեկություններն ամփոփվել են Թիֆլիսի նահանգապետին հասցեագրված 1895 թ. փետրվարի 8-ի գրության մեջ²:

Սակայն, ինչպես ռումինական ոստիկանության ձեռնարկած հետաքննության նյութերը, այնպես էլ ցարական Ռուսաստանի իշխանության կենտրոնական մարմինների ստացած գրությունների զգալի մասը մինչ օրս անհայտ է մնացել, որովհետև հանգրվանել է Ռումինիայի և Ռուսաստանի արխիվներում: Մասնավորապես՝ Ռուսաստան հասած տեղեկությունները պահվում են Մոսկվայում՝ Ռուսաստանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվում: Դրան-

1 Տե՛ս **Գևորգ Խուդինյան**, ՀՀ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006, էջ 344:

2 Տե՛ս **Գևորգ Խուդինյան**, Նորահայտ վավերագրեր ՀՀ Դաշնակցության հիմնադիրների (Քրիստափոր Միքայելյան, Սիմոն Ջավարյան, Ռոստոմ) 1890-ական թվականների գործունեության մասին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2003, N 1, էջ 25-26:

Դ (Ժ) Գրպր, թիվ 2 (38) ապրիլ-հունիս, 2012

ՎԵՄ համահայկական հանդես

ցում հետաքրքիր մանրամասներ կան Ռուստոմի ձերբակալության արդյունքում ռումինական ոստիկանության առգրաված փաստաթղթերի, ինչպես նաև նրա հետ կապված՝ հայ, բուլղարացի և ռումինացի գործիչների մասին:

Ոստիկանական զեկուցագրերում դաշնակցականներին տրված «անարխիստներ» բնորոշումը կապված էր հետևյալ հանգամանքի հետ. Ռուստոմը ժնևում բնակվող հայ անարխիստ Ալ. Աթաբեկյանի միջոցով էր ձեռք բերել բուլղարացի հեղափոխական, անարխիստ Պարասկև Ստոյանովի հասցեն, որն էլ նրան ծանոթացրել էր իր ռումինացի գործընկերների հետ:

Իսկ ինչ մնում է ռումինական ոստիկանների կողմից Ռուստոմից առգրավված փաստաթղթերին, ապա դրանցից հատկապես կարևոր են նրա նամակները, որոնք բացահայտում են Ռուստոմի կապերն ու առնչությունները 1894 թ. Ռումինիա այցելած Հրայր-Ղ-ժոխքի (Արմենակ Ղազարյան) և հայ ազատամարտի այլ գործիչների հետ:

Ստորև ներկայացնում ենք Ռուսաստանյան կայսրության արտաքին քաղաքականության արխիվի «Պոլիտարխիվ» ֆոնդում (ֆ. 151, ց. 482, գ. 2830) պահվող՝ Ռումինիայում Ռուստոմի ձերբակալության մասին արխիվային գործը, որը հրապարակվում է առաջին անգամ՝ տողատակերում մեր կողմից կատարվող համապատասխան մեկնաբանություններով:

Սկրտիչ Ռ. Ղանիելյան (Վանաձոր)
Պատմ. գիտ. թեկնածու

ROSTOM IN ROMANIA, 1894-1895

Newly Discovered Documents from the Foreign Policy Archives of the
Russian Empire

Mkrtich D. Danielyan

ՌԱՔԱ Ֆ. «Պոլիտարխիվ», ֆ. 151, ց. 482, գ. 2830,
Թերթ 2

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԽԻՎ

Արտաքին գործերի
մինիստրություն
Ասիական դեպարտամենտ
Գործավար
3 հունվարի 1894 թ.

Ողորմած Տեր
Նիկոլայ Իվանովիչ
Պարտքս են համարում Չերդ Գերագանցությանը տե-
ղեկացնելու համար ուղարկել Բուխարեստի մեր դես-
պանի ղեկտեմբերի 21-ի N 47 զեկուցման պատճենը՝
Գալաց քաղաքում չորս հայկական ագիտատորների
ձեռքակալման մասին: Ընդունեք իմ խորին հարգանքները և
Չերդ գերագանցությանը հավատարմության հավաստիքը:

Ռոստիկանության
Գեպարտամենտի Տնօրենից
Նորին գերագանցություն
Ն. Ի. Պետրովին

Թերթ 3

26 դեկտեմբերի 1894
N 47

Բուխարեստ, 21 դեկտեմբերի 1894 թ.

Նորին գերագանցություն
Ն. Կ. Գիրսին

Ողորմած Տեր Նիկոլայ Կարովիչ

Պետական խորհրդական Լադժենսկին մասնավոր նամակով իմ ուշադրությունը հրավիրեց
Գալաց քաղաքում կայացած՝ հայկական ագիտատորների ձեռքակալման վրա, որոնց մոտ
հայտնաբերվել է գրագրություն ռուսերեն և հայերեն լեզուներով, ինչը վկայում է նրանց առնչու-
թյունների մասին՝ մեր հայերի հետ:

Այնուհետև՝ Արտաքին Գործերի Թագավորական Մինիստրությունը, ի պատասխան այս գոր-
ծի մասին հնարավորինս մանրամասն տեղեկություններ հաղորդելու իմ խնդրանքի, տեղեկաց-
րեց, որ ձեռքակալվել են չորս անձնավորություն:

1.Բուլղարացի Պարասկև Ստոյանովը, որը վերջերս ֆելդշեր էր աշխատում Ռումինիայի
Վասլուշկիի հիվանդանոցում, և ինչպես ներկայումս է պարզվել, նա Ֆրանսիայից, Բելգիայից,
Իտալիայից և Շվեյցարիայից արտաքսված անարխիստ է:

Թերթ 4.

2.Ռումինացի երկու ուսանողներ,-Չոսիմ և Մուշոյ, երկուսն էլ անարխիստներ.

3.Պարսկահպատակ Ռուստեմ Վարտանազի Փափազյանը, ծագումով հայ, անարխիստական
գործակալ Ժնևից

Վերը նշված անձնավորություններից առաջին երեքը նամակներ են ստացել Ռուսաստա-
նից և Թուրքիայից՝ Փափազյանին փոխանցելու համար:

Ռումինական կառավարությունը որոշում է ընդունել երկու օտարահպատակներին՝ Ստոյա-
նովին և Փափազյանին, վտարել Ռումինիայից, իսկ մնացածները գտնվում են հետաքննու-
թյան տակ:

Իր հերթին, Արդարադատության մինիստրը, պր-ն Լագովարիից³ տեղեկանալով նշված գոր-
ծի վերաբերյալ իմ հարցման մասին, օրերս այցելեց ինձ և իրեն հատուկ զգուշավորությամբ
խոստացավ մոտ ժամանակներս անմիջապես պարզել դեռևս չավարտված քննությամբ հայտ-
նաբերված մանրամասները, ուղարկել ինձ վերը նշված անարխիստների ֆոտոլուսանկարները,

3 Լագովարի Ալեքսանդր (Lahovari),-1891 թվականից Ռումինիայի արտաքին գործերի մինիստր:

Հ. Գ. Գիրսին, քիվ 2 (38) արքի-նունիս, 2012

ՎԷԿ համահայկական հանդես

այնպես էլ հայտնաբերված ռուսերեն և հայերեն լեզուներով նամակների պատճենները, ինչպես նաև՝ նրանց հանցավոր գործունեության մասին մանրամասն գրություն:

Պր-ն Մարգիլովոնի խոսքերից պարզվում է, որ այս հայ ազիտատորները չեն բավարարվել Հայկական պետության անկախության վերականգնման երազանքով և իրենց նպատակներին հասնելու համար նրանք միացել են վտանգավոր անարխիստների հետ, որոնք դիմում են գործով քարոզչության:

Խորին հարգանքներով և հավատարմությամբ՝ պատիվ ունեմ լինելու
Ռդորմած Տեր, Չերդ Բարեձնություն
Չեր խոնարհ ծառա Ն. ...

Թերթ 6.

11 հունվարի 1895 թ.	Բուխարեստ, 6 հունվարի 1895 թ.
N 1	Ռստիկանության Դեպարտամենտ
Նորին գերագանցություն	
Ն. Կ. Գիբսին	Ռդորմած Տեր Նիկոլայ Կարլովիչ

Արդարադատության մինիստրը, որպես լրացում իր առաջին հաղորդագրության, փոխանցեց ինձ դրան կից ներկայացվող նամակների բնօրինակները և իր կողմից կազմված գրությունը՝ այստեղ ձեռքակալված և Ռ-ումինիայից վտարված երկու անարխիստների՝ բուլղարացի Պարասկև Ստոյանովի⁴ և պարսկահպատակ Ռ-ոստում Վարտանեզի Փափազյանի մասին, կից ֆոտոլուսանկարով, հայ հեղափոխական «Դրոշակ» ֆեդերացիայի երաշխավորող նամակով (Ներդիր Ա.) և Վիեննայում⁵ հրատարակված հայկական ծրագրային բրոշյուրի օրինակով (Ներդիր Բ.), ինչպես նաև նախկինում այստեղ հանված այս երկու անարխիստների նկարներով:

Պարոն Մարգիլովոնի վերը հիշատակված (թերթ 7) ռուսերեն և բուլղարերեն լեզուներով նամակների տեսությունից ես նկատեցի, որ այս հեղափոխականները կապեր ունեն Կիևի և Օդեսայի հետ, այդ պատճառով էլ ես դրանք հանձնեցի այստեղ ժամանած՝ Ռ-ումինիայում մեր կողմից հաստատված, ներկայումս գաղտնի, ռստիկանական գործակալության ընթերցմանը:

Այնուհետև նոր հանդիպման ժամանակ, Արդարադատության մինիստրը հաղորդեց ինձ լրացուցիչ կերպով հավաքված տեղեկություններ վերը նշված անարխիստների գրագրության մասին, որոնցից, նրա խոսքերով, ավելի հստակ է դառնում, որ նրանք աշխույժ հարաբերությունների մեջ են Լոնդոնի և ժնևի հեղափոխական տեռորիստների հետ:

Խորին հարգանքներով պատիվ ունեմ Ռդորմած Տեր
Չերդ գերագանցության խոնարհ ծառա Ն.

Թերթ 8

Ռստիկանության Դեպարտամենտի Տնօրենը, հավաստելով իր հարգանքը Նորին պայծառափայլություն կոմս Դիմիտրի Ալեքսեևիչին, պատիվ ունի սրանով հետ վերադարձնել ընթացիկ տարվա ապրիլի 15-ի N 116 գրությամբ ուղարկված՝ ռումինական արդարադատ-

N 341

4 Պարասկև Ստոյանովը բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ, 1888-1889 թթ. Բուլղարիայի խորհրդարանի նախագահ Ջախարի Ստոյանովի որդին էր:

5 1890-ականներին ԳՅԴ հրատարակած բրոշյուրները կրում էին «Վիեննա, ԳՅ Դաշնակցության ազատ տպարան» վերառությունը: Այս ապակողմորոշող տեղեկությունը տպագրվում էր ռստիկանության ուշադրությունը շեղելու համար:

N1095 տուրքյան մինիստր Մարգիլոմոնի գրության բնագիրը և խուզարկու-
քյան ժամանակ Փափազյանից բռնագրավված նամակներից
N 3721 մեջբերումները:
5 մայիսի 1895 թ.
Նորին պայծառափայլություն
կոմս Գ. Ա. Կանիստին

Թերթ 13

Ոստիկանության Դեպարտամենտի N 38 Խորհրդապահական
Տնօրեն սեղ. 1895 թ.
Ողորմած Տեր
կոմս Գիմիտրի Ալեքսեևիչ

Այս տարվա հունվարի 3-ի N1 նամակով պատիվ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու Ձերդ պայծառափայլությանը ստանալու հայկական շարժմանը մասնակցող, Գալացում ձերբակալված անարխիստների մասին մանրամասն տեղեկություններ և ֆոտոլուսանկարներ և չմերժել դրանք ներկայացնելու Ոստիկանության Դեպարտամենտին:

Ընդունեք, Ողորմած Տեր, հարգանքներիս հավաստիքը:
N 174
9 հունվարի 1895 թ.
Նորին Պայծառափայլություն
կոմս Գ. Ա. Կանիստին

Թերթ 15

Արտաքին գործերի Խորհրդապահական
մինիստրություն N 16 Խորհրդապահական
Ասիական դեպարտամենտ Ողորմած Տեր
16 հունվարի 1895 թ. Նիկոլայ Իվանովիչ

Ի պատասխան Ձերդ Գերագանցության այս տարվա հունվարի 3-ի N 1 խորհրդապահական նամակի՝ պատիվ ունեմ սրանով ուղարկել Բուխարեստի մեր դեսպանի այս տարվա հունվարի 6-ի գեկույցի պատճենը՝ նրան կից ներդիրներով և անարխիստներ Ստոյանովի և Վարտանեզի ֆոտոլուսանկարներով:

Այս ամենին պարտքս եմ համարում լրացնել, որ իմ կողմից Հոֆմեյստեր Նոնոնի հետ միասին քայլեր են ձեռնարկվել մինիստրության Ձեր վարչությանը մանրամասն տեղեկություններ ուղակելու ռուսական երկու ուսանող անարխիստների՝ Չոսիմի և Մուշոյի մասին:
Ընդունեք, Ողորմած Տեր, հարգանքներիս հավաստիքը:

Թերթ 17-18

Ռուսիան խուսափող Խորհրդապահական
Ռուսական կայսերական Ողորմած Տեր Կոմս
միսիա Գիմիտրի Ալեքսեևիչ
3 ապրիլի 1895 թ.
N 74

Ի պատասխան Ձերդ պայծառափայլության այս տարվա

Բուխարեստ
Պայծառափայլ կոմս
Գ.Ա. Կանիստին

հունվարի 16-ի N 18 գրության, ես անմիջապես դիմեցի Արդարա-
դատության մինիստրությանը՝ խնդրելով լրացուցիչ տեղեկություն-
ներ հաղորդել Գալացում Պարասկև Ստոյանովի և պարսկա-

հպատակ Վարտանես Փափազյանի հետ ձեռքակալված ռումինացի երկու ուսանողների՝ Ջոսի-
մի և Մուշոյի մասին:

Պր-ն Մարգիլոմոնը, օրերս այցելելով ինձ, հանձնեց կից ներկայացվող գրության բնօրի-
նակը բժշկական ֆակուլտետի ուսանող Պանոխտա Ջոսիմայի (Ջոսիմ) մասին հետաքննության
կողմից հայտնաբերված հետևյալ մանրամասներով. նա հայտարարել է, որ իրեն ոչինչ հայտնի
չէր հայկական շարժմանը Փափազյանի և Ստոյանովի մասնակցության մասին: Մինիստրը բա-
նավոր հավելեց, որ այդ անձնավորությունը, ակնհայտորեն անգիտակցաբար, պատանեկան
հրապուրամքների ազդեցության տակ է և իրենից քաղաքական վտանգ չի ներկայացնում: Այդ
պատճառով էլ ո՛չ Ջոսիմը, ո՛չ էլ նրա ընկերը դատական պատասխանատվության չեն ենթարկ-
վել, նրանց նկատմամբ ոստիկանական միջոցներ չեն կիրառվել, ուստի նրանց ֆոտոլուսան-
կարները չեն հանվել:

Ընդ որում պր-ն Մարգիլոմոնը նշեց, որ քննությանը պարզվել է, որ երկրորդ ուսանողը՝ Մու-
շոյը, բոլորովին անմասն էր Փափազյանի և Ստոյանովի գործերին, և վերջինիս ձեռքակալութ-
յունը պայմանավորված էր նրանով, որ մտերիմ կապեր ունենալով ուսանող Ջոսիմի հետ,
կասկածվում էր հայկական քարոզչությանը մասնակցելու մեջ:

Տեղեկացնելով վերը նշվածի մասին, մինիստրը ինձ հանձնեց ռումինական լեզվով լրացու-
ցիչ տեղեկություններ, որոնք քաղվել են Փափազյանի մոտ հայտնաբերված ռուսերեն և հայերեն
լեզուներով նամակներից: Պատիվ ունեմ ռուսերեն թարգմանությամբ կորզված այդ տեղեկութ-
յունները, որպես լրացում իմ նամակին, ուղարկել Ձեզ, Կայսերական Մինիստրությանը 1894 թ.
սեպտեմբերի 21-ի N 47 և այս տարվա հունվարի 6-ի N 1 գեկույցներով:

Ընդունեք, Ողորմած Տեր, իմ խորին հարգանքը:

Թերթ 20-25

Բուխարեստ, N 74, 5 ապրիլի, 1895 թ.

Վարտանեզ Փափազյանի գործը

Էջ 2

Մեկ նամակ

Սիրելի Արմենակ⁶, ես ստացա նաև երկրորդ նամակը Մուրադի⁷ և թիֆլիսցիների հետ
կապված դեպքերի մասին բոլոր տեղեկություններով: -Պողոսեցը իմ լավագույն ընկերներից է
և Թաղիի⁸ բարեկամը: -Կարող եք նրան լիակատար վստահությամբ երաշխավորել պ-րն Ռոս-
տոմի և վերջինիս խնդրել օգնել նրան խորհուրդներով (ստորագրություն) Մարտիրոս⁹ Օդեսա:

Verso (մեկ նշում)

Տեղեկանալ մշեցի Խաչիկ Ասվաղուրյանի սրճարանում, որը բնակվում է Մուլինում (Բու-

6 Ամենայն հավանականությամբ նամակի հասցեատերը Արմենակ Ղազարյանն է՝ Հրայր-Դժոխքը, որը նախքան
Կովկասից կրկին երկիր անցնելը 1894-ին այցելել է Ռումինիա: Կարո Սասունու վկայությամբ Հրայրը
Ռումինիայի «Հայ գաղութը կազմակերպեց, ու այդ տեղին իր հետ առաւ մօտ 50 երիտասարդներ (Սերոբ Աղբիւրը
եւ Անդրանիկը այդ խումբին մեջն էին) եւ վերադարձաւ Կովկաս, Երկիր անցնելու եւ զէնքի փոխադրութեան
գիծերը պատրաստելու»: Տե՛ս Կ. Սասունի, Հրայրի դերը հայ ազատագրական շարժման մեջ (Ակնարկ մը անոր
յեղավորական նկարագրին վրայ), Պէյրուք, Տպարան «Ատլաս», 1964, էջ 18:

7 «Մուրադը» Մեծն Մուրատն է՝ Համբարձում Պոյաճյանը, որը 1893-ին անցել էր Թիֆլիս՝ Սասունի համար գեղը
ու զինամթերք հայթայթելու:

8 «Պողոսեց» և «Թաղի» անվանումները ոստիկանների կատարած սխալ թարգմանության արդյունքում
աղավաղվել են, ուստի առայժմ անհնար է պարզել նրանց ինքնությունը:

9 Օդեսայում գտնվող «Մարտիրոսը» Մարտիրոս Մարգարյանն է՝ Սաֆոն:

միլիոն) Արմենակ-Դժոխքի¹⁰ մասին Հովհաննես Մելքոնյանից:

Ամենայն հավանականությամբ բրոշյուր է «Դժոխք-Արմենակից» (թարգմանություն):

Էջ 4

Նամակ՝ հասցեագրված Ռոստոմին Ժնևից 1894 թ. դեկտեմբերի 1-ին. ստորագրությունը բացակայում է:

- Թող պատասխանեն մի քանի նամակների ստացման մասին. տեղեկացվում է Օդեսայից և Կոնստանդնուպոլսից երկու նամակների ուղարկման և մեկ նամակի մասին՝ «Journal de Jeneu»-ին, որում նկարագրվում է «Սողոմի կործանումը» և վերջապես՝ «Դրոշակ» ամսագրի 13-րդ համարը Բուխարեստ՝ Ստոյանովի հասցեով, և եթե նա դրանք չի ստացել, ապա դա եղել է այլ պատճառներով և նպատակով: Ուղարկողը խնդրում է հասցեատիրոջը օգտագործել բոլոր ջանքերը ողջ ուղարկվածը ստանալու համար, հատկապես՝ Օդեսայից և Կոնստանդնուպոլսից (այնուհետև հաջորդում է մեկ էջ այլ ձեռագրով, հայերեն տառերով անհայտ լեզվով գրվածք): Նամակը, որը ցանկանում եք ուղարկել տուն, գրիր շուտով և հասցրու մեզ այստեղ, մենք այդպիսիք ուղարկել ենք ըստ հասցեի:

Էջ 5

Նոյեմբերի 28-ին Օդեսայից ուղարկված նամակը, որը չունի ստորագրություն, անանուն է. հեղինակը հաղորդում է, որ ինքը գրել է նրան նաև այլ նամակներ «Պարասկև Ստոյանով», Stradella Dianci N 2, Թեյլորի փողոցի մոտ, Բուխարեստ՝ Ռոստոմին փոխանցելու համար:

Էջ 6

(Ռոստերեն՝ «Օդեսա» Մուրատովին)

Ապրանքը ուղարկված է:

Էջ 7

Առանց ստորագրության նամակ. հասցեագրված է Ջինային¹¹, որում ուղարկողը բողոքում է իր մեկուսի կյանքից և իր պետին ծառայելու հնարավորության բացակայությունից, որը նաև իր հոգևոր հայրն է. նա ցավում է այն ժամանակների համար, երբ ապրում էր բավարարության մեջ՝ բարեկամների և ծանոթների շրջանում և հիշեցնում է իրեն չուղարկված 200 ռուբլու մասին, որբալի տունը շարունակվում է 7-րդ էջում և վերջացնում է՝ իր բարեկամին հաղորդելով «որպես past scup», որ Կովկասյան նահանգում հրաման է տրված, որ Լոնդոնից, Աթենքից, Նյու-Յորքից և Մարսելից ստացված բոլոր նամակները կասեցվեն և կնքվեն պետերի կողմից և կազմվեն արձանագրություններ:

Էջ 11

Նամակը անհասկանալի ձեռագրով է, հասցեագրված է մի բարեկամի. «Բարեկամ, ներիր, որ խոստացված 12 հասցեները չեմ կարող փոխանցել, բացի հետևյալ հասցեներից (այս հասցեները գրված են ռոստերեն լեզվով).

- 1) Աստրախան, Խաչատուր Գամարյանցին:
- 2) Դոնի-Ռոստով, Տագանրոգյան պողոտա, Բորիս Յաղոբյանցին:
- 3) Թեմիր-Խան-Շուրա, Նորին բարեծնություն Ելենա Հովակիմյանին:

¹⁰ Արմենակ Դժոխքը Արմենակ Ղազարյանն է Գրայրը:

¹¹ Նամակի բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ ամենայն հավանականությամբ նրա հասցեատերը Քրիստափոր Միքայելյանի կինն է, իսկ Ռոստոմի կողմից «հոգևոր հայր» պատվանունին արժանացած անձը՝ Քրիստափոր Միքայելյանը:

- 4) Թիֆլիս, Վարկային ընկերություն, Նորին բարեծնություն Լազար Տիգրանյանին:
5) Փոթի, «Նադեժդա» գրասենյակ, Թոմաս Սիերյանցին¹²:

Verso

Ներքևում մատիտով արված գրություն է հայրենասիրական բովանդակությամբ:

Էջ 12

(11-րդ էջից սկսվող նամակի շարունակությունը):

Ես տեղեկացա, որ 200 000 մարդ ենթարկվել է մեծ վտանգների և նրանց կրած դժբախտությունները չեն կարողացել հասնել քաղաքակիրթ մարդկանց ուշադրությանը և 9-10 տարեկան փոքրահասակ երեխաներին հրապարակայնորեն գլխատել են Սադիկի հրապարակում-25 հոկտեմբերի¹³:

Էջ 13

94 թ. նոյեմբերի 22-ի նամակը «Լիզայից»¹⁴ և ապա «Սիմոնից»¹⁵ հասցեագրված Ռոստոմին: Նրանցով հաստատում են երկու նամակների ստացման մասին, որոնցից մեկը՝ Սելիկյանի եղբոր միջոցով, որոնք վերաբերում են ընտանեկան գործերին:

Էջ 14

Մ. Կախակին¹⁶ ուղարկված նամակ Ժնևից (28 դեկտեմբերի 1893), ուղղված անհայտ անձնավորությանը, որում արտահայտում է իր անհանգստությունը նամակներ չստանալու կապակցությամբ և խնդրում է անմիջապես իրեն պատասխանել, այնուհետև շարունակում է՝ տեղեկացնելով, որ կարի մեքենաներն այստեղ պահանջարկ չունեն: Հավասարապես կարիք չկա նաև պատրաստի ապրանքի, որոնք այստեղ չեն օգտագործվում: Ընդհանրացնում է, որ այս ամիս ինքը եղել է Ֆրանսիայում և Իտալիայում, իսկ զարմանը պատրաստվում է այցելել Բուլղարիա, Սերբիա, Ռումինիա և Ավստրո-Հունգարիա¹⁷: Խնդրում է իրեն հասցեագրված նամակները հասցեագրել Լոնդոն, Փարիզ, Լոզան և Ժնև, սկզբի համար նշում է հետևյալ հասցեն. Ժնև. «Routte de la club» 39, կամ համալսարան՝ Բ.Վ.:

Էջ 15

Նամակը հասցեագրված է Քոթոթին՝ Օդեսայից, 94 թ. դեկտեմբերի 3-ին Գարմարիի¹⁸ կողմից:

Թանկագին Քոթոթ, ես ստացա Հովհաննեսից և ուղարկում եմ քեզ: Ստացե՞լ ես դու նամակ Թիֆլիսից: Մինչ այժմ իմ կողմից քեզ ուղարկված նամակներից սա արդեն երրորդն է առ 1: Ինչու՞ դու չես սկսում գործել հատկապես հիմա, երբ կա այդպիսի ծայրահեղ անհրաժեշտություն, ինչ էլ դու ասես.-ինձ կանչում են Թիֆլիս և մինչև իմ մեկնելը դու պետք է արտահայտվես, պատասխանի՞ր (ստորագրություն). Գարմարի:

12 Սրանք Ժնևից «Գրոշակ» ստացողների հասցեներն են, որոնցից վերջինը՝ Թովմաս Սիերյանը, եղել է 1880-ականներին Երևանում բացահայտված «Հայ ազգասերների» կազմակերպության գործուն անդամներից մեկը:

13 Խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, Կ. Պոլսում տեղի ունեցած 1895 թ. հոկտեմբերյան դաժան ջարդերի մասին է:

14 «Լիզան» օրհորդ Եղիսաբեթ Սելիք-Շահնազարյանն է Ռոստոմի նշանածը:

15 «Սիմոնը» Ջավարյանն է:

16 «Մ. Կախակը» դաշնակցականների կողմից քաղաքների ծածկագրված անվանումներում խիստ տարածված «Մեծ քաղաք» բնորոշումն է, որի տակ նկատի էր առնվում Թիֆլիսը:

17 Սա եվրոպական մի շարք երկրներում զենքի տարբեր տեսակներ («կարի մեքենաներ») ուսումնասիրած Ռոստոմի ծածկագիր հաշվետվությունն է, որի արծագանքները կան նաև նրա այլ նամակներում:

18 Ռոստոմի կողմից արված գրությունն է, որը չհաջողվեց բացահայտել:

Էջ 16

Միմոնի նամակը Ռոստոմին¹⁹ առանց վայրը և ամսաթիվը նշելու: Տեղեկացնում է N 13-ի հրատարակման և այն դժվարությունների մասին, որոնց նա հանդիպել է հրատարակման ժամանակ: Տեղեկացնում է, որ որոշել են, որպեսզի Ռոստոմը չբացակայի այդտեղից; 1) որ նա չի հասցնի որևէ բան անել և 2) որ նա իրեն կարող է ենթարկել որևէ վտանգի: Գրում է նաև, որ Միմոնը նրան տեղեկացրել է 280 ռուբլու մասին, որից սկզբում ստացել է 100, այնուհետև՝ 80, հաջորդ անգամ՝ 50, իսկ մնացած 50-ի մասին լռում է, թե ինչ է արել:

verso և անկյունում այլ ձեռագրով գրված է հետևյալը. ընդունիր համբույրներս: (Ստորագրված է) Քոթոթ:

Էջ 17

Թե՛ ուղարկողի և թե՛ ստացողի ստորագրությունները անընթեռնելի են: Նամակում (գրված նոյեմբերի 14-ին, առանց վայրը նշելու) խոսվում է ընտանեկան գործերի մասին, տեղեկացնում է, որ կինը և աղջիկը հիվանդ են, և հրավիրում է գալ առաջին իսկ «Մեղեիզ» շոգենավով:

Էջ 19

94 թ. դեկտեմբերի 1-ին գրված նամակ Կոստանդնուպոլսից (ստորագրությունը անընթեռնելի է): Նամակը սկսվում է նախատող տոնով ինչ-որ առևտրական գործերի մասին (նամակի մեջտեղում գտնվող մյուս տողերը անընթեռնելի են), իսկ վերջում նշված է ծածկագրով հասցե, որին հաջորդում է երկու բառ ռուսերենով:

Էջ 20

N 13 Ծածկագրի երկու տողերը՝

12, 7, 1, 4, 2, 6, 97, 13, 14, 27, 29, 5, 2, 4, 2, 2, 13, 7, 34, 18, 31, 9, 34, 18, 31, 9, 34, 2, 6, 34, 18, 7, 157:

Այնուհետև ռուսերեն տառերով՝ Օղեսայի վրայով:

Մրան հաջորդում է երկրորդ ծածկագրված տեքստը՝

6, 13, 14, 15, 7, 29, 9, 5, 4, 5, 10, 4, 2, 29, 5, 2, 6:

Էջ 21

Անձնական նամակ, գրված (ամենայն հավանականությամբ) կնոջ կողմից մի անձնավորության, որի անունը չի նշվում: Խոսվում է ճանապարհորդությունների, ընտանիքում ծնունդների և մահերի մասին:

Էջ 23

1894 թ. դեկտեմբերի 14-ին Բուխարեստից մի անձնավորության կողմից ուղարկված փոստային բաց նամակ, որի ստորագրությունը անընթեռնելի է, և այն հասցեագրված է Լոնդոն (հասցեստերն անընթեռնելի է՝ ս.Բոողին):

Մինչև երեկ ես բացարձակապես ազատ էի, թեպետ մտադիր էի օրերս հեռանալ, բայց, ինչպես տեսնում ես, ես դեռ այստեղ եմ և կարող է պատահել՝ երկար ժամանակ: Պրեֆեկտը խոստացավ թույլ տալ ինձ մեկնել, երբ ես ցանկանամ, սակայն անսպասելի հանգամանքները խանգարեցին դրան: Վերջապես երեկոյան ինձ տարան ոստիկանություն, որտեղ ես գտնվում եմ մինչև հիմա և որտեղից քեզ գրում եմ:

Քո (ստորագրություն) Ռ.

19 Թերևս պետք է կարդալ հակառակ հաջորդականությամբ՝ Ռոստոմի նամակը Միմոնին:

Էջ 24

Բաց նամակ Ռուս(չուկ)ից՝ հասցեագրված պր-ն Փափազյանին՝ Գալաց, իսկ այնտեղից էլ՝ Լոնդոն. 15 դեկտեմբերի 94 թ.:

Թանկագին բարեկամ. քո նամակը ստանալով՝ ես հեռագիր ուղարկեցի այնտեղ, ուր անհրաժեշտ էր՝ քեզ ազատելու համար: Ինքդ ես այդպես գրել, բայց պարզվում է, որ դու նրան արդեն տեղեկացրել ես: Ես դեկտեմբերի 7-ին մեկնում եմ՝ Ժնևի հետ կապված: Փողը կուղարկեմ հնարավորինս շուտ, բայց ու՞մ: Չէ՞ որ դու գրում ես, որ հասցեն գրել ես, բայց ես այստեղ ոչ մի հասցե չեմ տեսնում: Շտապ ուղարկիր հասցեն, որպեսզի ես կարողանամ առաքել կամ էլ կուղարկեմ այն Պարասկեին, որպեսզի նա ինքն ուղարկի: Ես կարծում եմ, որ մենք կտեսնվենք: Գրկում եմ քեզ. քո Ստոյանով²⁰:

Էջեր 25 և 26

Քոթոբին հասցեագրված նամակ (որի ստորագրությունը անընթեռնելի է), գրված է հոկտեմբերի 18-20ին (թվականը և վայրը նշված չեն): Ուղարկողը չափազանցված կերպով գովում է Քոթոբին՝ իրենց գործի համար կատարած ակտիվ պրոպագանդայի համար: Այնուհետև տալիս է մի քանի խորհուրդներ գրքերի տարածման հետ կապված և արտահայտում է իր կարծիքը այն մարտավարության մասին, որով պետք է առաջնորդվեն: Ապա ինքն իրեն հարցնում է. ի՞նչ է շովինիստը և ի՞նչ է սոցիալիստը (հաջորդում են մի քանի տողեր ռուսերեն լեզվով, գռեհկացվում է սոցիալիզմի մաքուր տեսությունը, հաշտեցնելով աշխատանքի և կապիտալի պայքարի համընդհանուր նշանակությունը ազգային հարցի հետ (բնորոշելով ապուլչներ, սրիկաներ, լկտիներ և խաբեբաներ) և վերջում խնդրում է շնորհավորանքներ փոխանցել իր ծանոթներից (Անընթեռնելի) ...Սիմոնին և Ջինային:

Էջ 27

Երկու նամակներում զբաղվում են ընտանեկան հարցերով. նամակներից առաջինը, գրված 1894 թ. օգոստոսի 9-ին, առանց ստորագրության է և առանց հասցեի: Երկրորդը, նույն քովանդակությամբ, Մելիքից²¹ է, 25 օգոստոսի 1894 թ. Թիֆլիսից, նույնպես առանց ստորագրության:

Էջ 29

Չախիսայի նամակը (ուղղված անհայտ անձանց):

Թանկագին ընկերներ: Իմ նամակը սկսում եմ սովորական ելույթով: Չարուն²² տեղեկացնում է ընկերներին, որ 26-27 օր է անցել այն ժամանակից, երբ տղաները մեկնել են և նրանցից առայժմ ոչ մի տեղեկություն չունի և ֆիլշեի միջոցով ուղարկված ամսագրերը նա ստացել է սովորական ճանապարհով:

Էջ 30

Թղթերի վրա մատիտով արված տարբեր նշումներ, որոնք վերաբերում են ցորենին և նրա գներին, տարբեր տեսակի մուշտակներին, կտորներին և ծխախոտին: Այնուհետև տեղեկացվում է տնային ծախսերի մասին, ինչպես օրինակ՝ բնակարանի վարձը, սեղանի համար ծախսերը և այլն: Վերջում՝ մի քանի նշումներ տարբեր պարտքերի և այլ մանրուքների մասին:

²⁰ Հնարավոր է, որ այս նամակի հեղինակը, որը միջնորդել է Ռոստոմին ազատելու համար, Չախարի Ստոյանովն է:

²¹ «Մելիքը» հովհաննես Յուսուֆյանի (Վահանյան) կեղծանունն է, որը սակայն գտնվում էր Կ.Պոլսում: Ուստի հնարավոր է, որ գրության հեղինակը Բարսեղ Մելիք-Գրիգորյանն է (Ղարա-Մելիքը):

²² «Չարուն» կուսակցության ղեկավարությունն է, տվյալ պարագայում Բյուրոն: Տեղեկությունը թերևս վերաբերում է Հրայրի ու Սերոբ Աղբյուրի Երկիր անցնելու փաստին: